

Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből

Zoltán András: Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 243. szám

Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2024, 192 o.

A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok bilaterális volta olyan nyelvészeti spektrumot képez, amely, az immár több évszázados múltra visszatekintő kutatások, illetve az ezen időszak alatt megjelent korszakalkotó munkák ellenére, vagy épp ezek hatására, folyamatos vizsgálati lehetőséget biztosít a témakörrel foglalkozó nyelvészek számára, s nem csak azért mert ezen kapcsolatok jelenleg is élők, igen sokszínűek és folyamatosan változóak az egymással szoros gazdasági, politikai vagy épp szomszédi viszonyt ápoló szláv és magyar nyelvű közösségek között, hanem azért is, mert az időközben elért tudományos eredmények a nyelvtörténeti anyagok szempontjából is sokszor új, a korábbi megállapításokat finomító, vagy felülíró vizsgálatok folytatását teszik lehetővé.

Ilyen kutatások eredményeit adja közre Zoltán András közelmúltban megjelent *Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből* című kiadványa, amely, ahogyan azt a szerzői előszóból megtudhatjuk „az elmúlt húsz évben készült magyar nyelvű és magyar érdekű” tanulmányokat, két nagyobb csoportba rendezve adja közre. Az első, a kiadvány nagyobb hányadát, összesen 18 írást tartalmazó, tematikai rész azokat az írásokat foglalja magába, amelyek a magyar nyelv szláv jövevényszavaival, vagy a szláv analógia segítségével elemzett, harmadik forrásból származó szavakkal foglalkoznak. A kiadvány második részét képező, mindössze három írást tartalmazó tematikai csoportban a szerző azon írásai kaptak helyet, amelyek az ófehéroroszba és az óukránba eljutott magyar jövevényszavakkal, valamint a Szent László-legenda 15. századi moszkvai visszhangjával foglalkoznak (7. o.).

Az előszóban a kérdéskör sokrétűségét hangsúlyozva Zoltán András arra is felhívja a figyelmet, hogy az etimológiai kérdések korántsem tekinthetők egyértelműen tisztázottnak. Ezek vonatkozásában ő csupán egy-egy lehetséges alternatívát próbál bemutatni, s nem zárkózik el attól, hogy másmilyenek is létezhetnek, kiváltképp „az intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusok jelenlegi

legfontosabb terepét képező határon túli magyar nyelvváltozatok” anyagait illetően. Az előszó zárásaként köszönetet mond a felkért lektoroknak a hasznos és értékes megjegyzéseikért, illetve a kiadvány elkészültét támogató más személyek munkájáért, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a megjelentetés lehetőségéért (8. o.).

Az első fejezet első írása a *Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése* címet viseli. Ebben a szerző röviden ismerteti a magyar nyelv szláv jövevényszavaival kapcsolatos kutatások több évszázados múltját, kiemelve néhány jelentősebb munkát, s felhívva a figyelmet arra, hogy a „legrégibb szláv jövevényszavaink zöme nem tájshó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve” (12. o.). Így ezek szubsztrátum jellege kétségtelennek tekinthető, a pontos áradó nyelv meghatározása ugyanakkor számos további támpontot igényel, s ezeknél mindenképpen szükségsszerű a marginális nyelvi kapcsolatok, illetve az áradó nyelveket jellemző hangtani sajátosságok, mint például az ósszláv *dl, vagy *ort-, *olt- hangkapcsolatok magyarban való realizációjának a figyelembevétele, és a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiájának alaposabb szemügyre vételezése is, ugyanis „a lehetséges szláv nyelv(járás)i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és lefolyásuk térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk” (17. o.).

A következő írás a *Szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a honfoglalás előtt* címet viseli, s a régi szláv jövevényszavaink magyar nyelvbe való bekerülésével kapcsolatos főbb elképzelések ismertetése mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy e szavak eredete nyelvészeti szempontból egyértelműen annak ellenére sem bizonyítható, hogy a „magyar szlavisztika fő vonulatát képviselő tudósok sem zárták ki, hogy régi szláv jövevényszavaink között lehet néhány olyan, melyet eleink még a honfoglalás előtt vettek át a keleti szlávból” (20. o.), s ezt olyan példákkal illusztrálja, amelyek Rot Sándor vitatható etimológiai vizsgálatai nyomán tévesen épültek be a külföldi szakirodalomba is. Zoltán András a Rot etimológiai vizsgálataihoz kapcsolódó szavak közül csupán szláv *lędjan(e) törzsnévre visszavezethető *lengyel* (< *lengyen*) népnév vonatkozásában tekinti valószínűnek a honfoglalás előtti átvétel lehetőségét, de arra is felhívja a figyelmet, hogy az ezen időszakban megvalósuló „szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak egyértelműen bizonyítható nyomai [...] nyelvünkben nem maradtak fenn”, s így a kérdés „eldöntésére nincsenek eszközeink” (24. o.).

A *Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században* címet viselő fejezetben Zoltán András kiemeli, hogy amennyiben ki szeretnénk valamilyen módon szűrni a korai szláv jövevényszavak tömegéből a címben említett időszak írásos forrásaiban előforduló átvételeket, úgy mindenképp érdemes figyelmet szentelni a szláv *jereket*

tükröző jövevényszavainkra (27. o.), ugyanis, ha ezek *i* és *u* hangokként kerültek átvételre, akkor nagy valószínűséggel 12. század előttiak (30. o.).

A következő írás *A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika* címet kapta. Az írás részletes elemzésnek veti alá Nikolaj Sergeevič Trubeckoj azon, 1922-ben ismertetett nézetét, miszerint „egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Ezért az ósszláv nyelv fennállása esetén a terminus *ad quem* az utolsó közös szláv hangváltozás, márpedig ez a hagyományosan *jer-eknek* nevezett, a cirill betűs ószláv kéziratokban ѣ, ѥ betűkkel jelölt rövid magánhangzók kiesése bizonyos pozíciókban, ami időben elhúzódva a 10–12. század folyamán ment végbe a szláv nyelvterületen nagyjából egységes módon” (32. o.). Az írás ezen felül beszámol a magyarországi szlavisztikai kutatások erre való reflexióiról is.

A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei című írásban a Zoltán András felhívja a figyelmet arra, hogy – Chelimszki azon véleményével ellentétben, miszerint a magyar keresztény terminológia összes szláv eleme a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvéből eredeztethető – a bizánci misszió nyomait őrzik nyelvünkben az egyházi terminológia korai szláv elemei közül azok, amelyek bizonyíthatóan balkáni eredetűek (36. o.). Ide tartozó szavakként részletes elemzést nyújt a *karácsony* és a *pítvar* szavak, továbbá a *hálát ad* kifejezés kapcsán (37–42. o.).

A fog segédige szláv párhuzamai kapcsán a szerző azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv összetett jövő idő *fog-* segédigéje kapcsán jó párhuzammal szolgál az ukrán. A folyamatos szemléletű igék kétféle jövő idejű paradigmájának alapos és több nyelvre kiterjedő történeti elemzése révén az feltételezhető, hogy a korai ómagyar korban a szlávban már a jövő idő segédigéjeként funkcionáló **(j)eti* igét fordította le a magyar annak az eredeti konkrét *’ergreifen, nehmen’* jelentésével egyező *fog* igével (48. o.).

A Szélfegyzetek az Etimológiai szótárhoz című írásában Zoltán András elismerését fejezi ki a szótár készítőinek, hangsúlyozva, hogy szélfegyzetek nem állnak össze hagyományos bírálattá, mert legtöbbször nem etimológiákat vitat, hanem adatokat helyesbít, vagy például az egyébként nem vitatott szláv etimon szóképzési interpretálásának visszasságait teszi szóvá (50. o.). Az anyag összefoglalásaként kiemeli, hogy az általa észrevett hibák alapvetően három nagyobb csoportba sorolhatók: 1. betűhibák (azokat a betűpárokat érintik, amelyeknek különösen a kurzív változata a szótárban alkalmazott betűtípusban nem elég jellegzetesen különül el egymástól (cirill ѣ – ѥ, *u* – *u*, latin ě – ě, *l* – *l*); 2. átírási hibák (szemmel láthatólag nem született elvi döntés a cirill betűs adatok átírásáról, ezért a munkatársak nem követtek egységes gyakorlatot a nyelvi

adatok átírásában); 3. szláv igekötős főnevek (a szótáron ugyanis végighúzódik a szláv deverbális nomenképzés alapos félreértése) (68. o.).

A *Hadrovics László, az etimológus* címmel közreadott írásában Zoltán András felhívja a figyelmet arra is, hogy Hadrovics egész életében hungarocentrikus szlavisztikával foglalkozott (70. o.), és ugyanolyan sikerrel vizsgálta a szláv, illetve más nyelvek magyarra gyakorolt hatását, mint ahogy a magyar hatást is kutatta a szomszéd népek nyelvében és irodalmában (73. o.).

A kiadvány következő írása Kiss Lajos, a *szlavista* címet viseli, s ebben a szerző kiemeli, hogy Hadrovicshoz hasonlóan Kiss Lajos is egész életében magyar érdekű szlavisztikát művelt, s „munkássága ékes bizonyítéka annak, hogy a szlavisztika nemcsak a szláv országokban, hanem Magyarországon is nemzeti tudomány” (75. o.). Az írásban Kiss Lajos munkásságának ismertetésén túl Zoltán András a *seb* (1. 'sérülés', 2. 'gyorsaság, a víz sodra') főnév és a velük korreláló *sebes* (1. 'sérült', 2. gyors') melléknév kapcsán ad egy igen alapos és újszerű etimológiai okfejtést (77–80. o.).

A *Király és karéj* (81–84. o.), a *Denevér, bőregér és a vámpír -pír-je* (85–89. o.), a *Darázs és vizsga* (91–95. o.), a *Kósza* (97–101. o.) című írásokban a címekben is említett szavak etimológiáját boncolgatja a szerző.

A *Varia etymologica* című írásban Zoltán András azon szavak etimológiáját (*zabrál; törődik, törekedik; farvíz; bőregér; márkázott vaj; anyaszentegyház*) tárja az olvasók elé, amelyek egyrészt a Nyomárkay István kutatásaira reflektálva, másrészt pedig a tőle mint a Modern Filológiai Társaság elnökétől érkezett felkéréseknek eleget téve, sokszor csak konferencia-előadásként kerültek bemutatásra (103–108. o.).

A *Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből* címet viselő írásban arra hívja fel a figyelmet, hogy sok esetben a „régii szláv jövevényszavaink eleve más jelentéssel kerültek át a magyarba, mint az a szláv nyelvekben elterjedt jelentéseik alapján elvárható lenne”, s ezt a *parázna* szó 'üres'-től a 'szajhá'-ig ívelő, alapos etimológiai okfejtéssel kísért, jelentéstani elemzésével mutatja be (109–112. o.).

A következő írás az *Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje* címet viseli és a havasalföldi, illetve moldvai, majd litván és moszkvai uralkodói (nagyfejedelmi) titulusként is használt *hoszpodár* (eredetileg 'gazda') szó etimológiáját, terjedését és jelentésmódosulásait járja körbe, kiemelve azt, hogy először Halicsban, az óukrán nyelvben lett latin hatásra a 14. század első felében 'uralkodó' (113–121. o.).

Az *Orosz пачкун, magyar pancser* című írásban a szerző az orosz пачкун 'kontár, dilettáns' szó etimológiája kapcsán kiemeli, hogy amennyiben „az orosz пачкаты valóban a német patschen igéből származik, akkor a пачкун szegről-végről rokonságban áll a magyar pancser szóval, amely nálunk foglalkozástól függetlenül jelent 'kontárt, ügyefogyott embert' a bizalmas társalgási stílusban” (123–130. o.).

Az első fejezet utolsó írása a *Szláv analógiák magyar szólásokhoz II.* címmel kerül közreadásra, s ebben Zoltán András a *szabadon bocsát/enged*, illetve a *rabul/foglyul*

ejt kifejezések szláv nyelvi megfelelőit vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy a *szabadon bocsát/enged* a magyarban és a szláv nyelvekben is egyaránt a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett (131–134. o.).

A második, *Magyar a szlávban* címet viselő fejezet első írása a *Magyar szavak az ófehéroroszbán*, melynek egy korábbi változata 2004-ben, azaz a mostani közreadáshoz képest 20 évvel korábban hangzott el a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. Az írásban Zoltán András számos olyan, a 14–17. századi ófehéroroszbán meghonosodott magyar szót vesz számba, amelyeknél egyértelműen kimutatható a magyar nyelvi eredet (137–142. o.).

Az *ómagyar szerencs 'útonálló' nyoma a kárpátukránban* című írásában a szerző azon véleményének ad hangot, miszerint a magyar nyelvemlékekből korán kivesző szó még a teljes kiavulása előtt jövevényszóként bekerülhetett a hazai rutének máramarosi nyelvjárásába, s ezt a Nyagovai Posztilla Aleksej Petrov által az 1900-as évek elején leírt és kiadott változatának anyagai teszik igazolhatóvá, ugyanis ebben az esetben kétségtelen, hogy a szónak – a magyarból való korai kiveszése okán – már a 16. századi változatban is szerepelnie kellett (143–145. o.).

A kiadvány utolsó írása a *Szent László és Batu kán* halálos kimenetelű összecsapásának történetét elemzi, amely *Az istentelen Batu kán magyarországi megöletése* címmel került be az orosz krónikák 1247. év eseményei közé. Ugyanakkor semmi akadálya annak, hogy a magyar–szerb Szent László-legenda oroszországi megjelenését is az 1480-as évekre tegyük és Mátyás király és III. Iván diplomáciai kapcsolataival hozzuk összefüggésbe. A történet szerzője nyilvánvalóan magyarországi szerb volt, s a szöveg eredetileg szerbül íródott, akárcsak a szintén diplomáciai úton Oroszországba került Drakula-történet (147–150. o.).

A kiadványt egy, a tanulmányokban szereplő hivatkozásokat egységes formában feloldó, közel harminc oldalas irodalomjegyzék, az írások eredeti közlési helyét megadó lista, illetve név- és tárgymutató zárja.

Az alábbi rövidke ismertető, ha másra nem is, de arra talán kellőképp alkalmas, hogy rávilágítson a kötetben szereplő írások sokrétűségére, s az ezekhez kapcsolódó mély tudományos megalapozottságra törekvő kutatási szándékra, amely Zoltán András munkásságát alapvetően jellemzi. Reméljük, hogy a kiadvány révén még nagyobb szakmai és olvasói kör ismerkedhet meg a nyelvünket érintő és a nyelvünk által kiváltott hatásokkal, illetve az ezekhez kapcsolódó kutatások eredményeivel. Ezt pedig nyilván az is segítheti, hogy a kiadvány online formában szabadon is elérhető az alábbi linken: https://real.mtak.hu/211832/7/Zoltan_Andras_Slavo-Hungarica_v2.pdf

Gazdag Vilmos, PhD, docens. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, docens. gazdag.vilmos@kmf.org.ua, ORCID: 0000-0002-9331-2307.

Газдаг Вільмош, доктор філософії, доцент. Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, кафедра філології, доцент. gazdag.vilmos@kmf.org.ua, ORCID: 0000-0002-9331-2307.

Vilmos Gazdag, PhD, associate professor. Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, Department of Philology, associate professor. gazdag.vilmos@kmf.org.ua, ORCID: 0000-0002-9331-2307.